

УДК 78.071.1: 159.9.07

ББК 88.454

Наталія Совва

ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ КОМПОЗИТОРА У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Запропонована стаття є досвідом установлення міждисциплінарних зв'язків психології і музикознавства у вивченні проблеми формування творчої особистості композитора. Матеріал побудований на аналізі ряду літературних джерел, що висвітлюють дотичні обраній тематиці питання. Урахування наукових спостережень сучасних провідних фахівців у царині вікової та креативної психології сприяють її глибшому розумінню у підході до процесу становлення індивідуальності митця, дослідженні типології ранніх творчих періодів і композиторських “стартів”.

Ключові слова: вікова психологія, геніальність, дитяча обдарованість, композитор-вундеркінд, ранній старт у творчості, спадковість і середовище.

Проблема особистості митця завжди залишатиметься актуальною. Психологія, філософія, соціологія, педагогіка, генетика, намагаючись дати відповіді на ті чи інші питання стосовно людської природи, неодмінно породжують нові, які часто знаходять своє вирішення шляхом міждисциплінарних дискурсів. Одним із них є процес формування творчої особистості композитора, дослідження якого вимагає взаємозбагачення психології та музикознавства.

Так, композиторська індивідуальність, ранній чи пізній вияв креативного потенціалу, особливості й масштаб творчого обдарування розглядаються нами в залежності від конкретних історико-біографічних та психологічних мотивацій. Тим самим, ми намагаємося обґрунтувати принципову важливість вивчення раннього вікового етапу як визначального у конфігурації життєвого шляху людини, у формуванні характеру, етичних установок і цінностей, вияві здібностей, таланту, загалом комплексу чинників, що формують неповторність особистісної структури.

Вагоме місце у даній науковій ділянці займають проблеми дитячої психології, вікової періодизації, ранньої інтелектуальної та творчої обдарованості й пов'язаного з нею загальнофеномену “вундеркінд”. Особливу цікавість викликає психологія музичних здібностей, їх рання діагностика та порівняльний аналіз творчих “стартів”, а також виділення факторів, що сприяють максимальній реалізації креативних можливостей обдарованої людини.

У ході дослідження даної теми ми опиралися на результати наукових спостережень авторитетних учених – вікових психологів та педагогів (Л.Виготський, Д.Ельконін, І.Кон, Л.Божович, О.Хухлаєва), дослідників природи і специфіки феномену геніальності (Ф.Гальтон, Н.Гончаренко, В.Ефроїмсон, Е.Кречмер), фахівців у сфері інтелектуальної та творчої обдарованості дітей (А.Валлон, Ж.Піаже, Н.Лейтес, В.Чудновський і В.Юркевич), спеціалістів у сфері психології музичних здібностей (Б.Теплов, Л.Рудкевич, Б.Алякрінський, Д.Кірнарська) та інших. Урахування їх наукового досвіду дозволяє екстраполювати деякі найбільш цікаві висновки у нашу дослідницьку ділянку, присвячену феноменології композиторського старту та типології ранніх творчих періодів узагалі.

Зупинимося на деяких найважливіших працях, що висвітлюють проблемні зони у виділених галузях знань.

Особливий інтерес до проблем розвитку особистості, що насамперед пов'язуються з віком, існує дуже давно. У різні часи вчені намагалися обґрунтувати власні періодизаційні теорії і сьогодні маємо чималу кількість перспективних ідей. Об'єктом аналізу переважно обирається дитячий

етап, що відіграє визначальну роль у формуванні пізнавальних процесів і становленні особистості. Так, на думку Н.Лифарьової, саме у дитинстві закладаються її основні мотиваційні, інструментальні та стилізові риси. Дослідниця виділяє такі етапи розвитку дитини [8, с.55]:

- від народження до 3 років – період, коли закладаються основи майбутнього характеру і прагнення досягти успіхів;

- від 3 до 6 років – період розвитку самосвідомості й початок відкритого прояву характеру. У цей час формуються самооцінка й рівень прагнень дитини, індивідуально-особистісні риси характеру;

- від 6 до 12 років – етап прихованого формування світогляду й моралі. Головною у цей час є навчально-пізнавальна діяльність, а в процесі спілкування дитини з дорослими та ровесниками закладаються основи моральної позиції індивіда;

- від 12 до 16 – первинний етап у відкритих проявах світогляду й моралі;

- 16 – 17-річний вік – особистість можна вважати майже сформованою.

Перехід від одного етапу особистісного розвитку до іншого, зазвичай, пов'язують із двома передумовами: проявами кризи вікового розвитку і зміною способу спілкування. У цей час трансформується ставлення дитини до самої себе, до оточуючих людей і своїх обов'язків.

А.Н.Леонтьєв був одним із перших, хто науково обґрунтував поняття вікової кризи. Він підкреслює: “Криз може і зовсім не бути, якщо психічний розвиток дитини протікає не стихійно, а є розумно скерованим процесом” [11, с.36]. Основними критичними, переломними періодами особистісного вікового розвитку дітей психологи визначають 3, 7, 13 – 14 та 17 років.

Пильну увагу особливостям періодизації дитячого віку приділяв Л.Виготський [2]. Вчений вилучає з неї юнацький етап, вважаючи його першим “дорослим віком”, де розвиток підпорядковується новим закономірностям. У свою систему він також вводить поняття кризи, проте наголошує, що криза не є негативним часовим проміжком, а, навпаки, несе зі собою позитивний заряд, адже особистість зазнає якісних змін, результатом чого стає її перехід на новий, вищий щабель розвитку. Велику наукову цікавість викликають його спостереження у галузі дитячої психології, уяви і творчості зокрема.

І.Кон у своїй праці “Психологія юнацького віку” [5], узагальнюючи результати різних психологічних досліджень стосовно вікових закономірностей творчості, виділяє три підходи до вивчення цієї проблеми. Перший підхід установлює кореляцію продуктивності з віком. Другий – особистісний, коли психологи намагаються позиціонувати константні риси творчої особистості. В основі третього підходу лежить вивчення розумових процесів, які відрізняють творчу думку від прагматичної.

Дослідження Я.Пономарьова у цій галузі доводять, що творчий процес – це результат взаємодії різних рівнів інтелектуальної діяльності. Вчений також вважає, що „пік розумового розвитку досягається вже у 12 – 13 років, проте не слід його плутати з піком творчої продуктивності” [5, с.51]. До подібних висновків дійшла більшість учених-психологів, серед яких Д.Ельконін, Л.Божович, Н.Рейлі та інші. Їх сутність полягає у твердженні, що на 19 – 20-річний вік припадає апогей інтелектуального розвитку людини. За статистикою Бергінса “20% майбутнього інтелекту набувається нею до кінця 1-го року життя, 50% – до 4-х років, 80% – до 8 років, 92% – до 13 років” [1, с.7].

Серед авторитетних учених у галузі дитячої психології слід згадати швейцарського психолога, засновника операційної концепції інтелекту та генетичної епістемології* Жана Піаже і французького вченого-психолога, засновника дитячої генетичної** та прикладної

* Епістемологія – з грецької *epistem* – теорія пізнання.

** Генетична психологія вивчає походження інтелекту, а також питання, як у дитини формуються основні поняття: об'єкт, простір, час, причинність тощо; досліджує проблему пізнання, спільності та відмінності

психології Анрі Валлона. Центральним завданням їх наукових досліджень стало вивчення розумового розвитку та проблем логічного мислення у дітей.

Докладно аналізуючи психологічну теорію Піаже, Л.Обухова на сторінках своєї праці докладно подає основні її положення і узагальнює, що сутність його концепції інтелекту полягає у сприйнятті “розумового розвитку дитини як спонтанного, відносно незалежного від навчання процесу, що підпорядковується лише біологічним законам” [12, с.112]. Формування психіки дитини розглядається науковцем як еволюція, скерована потребою у рівновазі. Піаже поділяє цей процес на 3 періоди:

- сенсомоторний інтелект (до 2-х років);
- репрезентативний інтелект та конкретні операції (2, 3 роки – 11, 12 років);
- репрезентативний інтелект та формальні операції (11, 12 – 15 років);

Серед них перший етап учений характеризує як найбільш важливий. Адже саме у цей час визначається весь хід подальшого психічного розвитку. Вік від 11–12 до 15–16 років Піаже пов’язує з процесом виникнення теорій та ідей, які стосуються соціальної реформації життя, акцентує, що тут відбувається народження особистості та її інтеграція у суспільство.

Результати досліджень Жана Піаже зробили значний прорив в осягненні розумового розвитку дитини, проте викликали цілий ряд критичних зауважень. Колеги часто вказували на однобічність його суджень, адже вчений розглядав розвиток дитини лише з позицій внутрішніх біологічних процесів, не враховуючи роль культурного, соціального та історичного середовища. Це давало стимул до формування нового напрямку у психології, який має на меті довести, що джерело інтелектуального розвитку дитини – в її середовищі (Л.Виготський, А.Леонтьєв, Д.Ельконін, Н.Рудкевич, Г.Мелхорн та інші).

Своєрідною вихідною точкою міркувань А.Валлона [14] стало положення про те, що процес психічного розвитку дитини характеризує його стадіальність та стрибкоподібний рух. Досліджуючи діалектику виникнення, типологію і взаємозв’язки цих етапів, він прагнув охопити всі аспекти особистості.

Особливо плідними джерелами у процесі дослідження обраної теми видались праці, присвячені феномену геніальності, спадковості таланту і яскравим проявам унікальних можливостей дитини, що охоплює у собі поняття “вундеркінд”.

Аналізу раннього розквіту розумового інтелектуального потенціалу присвятив свою наукову роботу відомий російський психолог і психофізіолог Н.С.Лейтес [7]. Він вважав, що ознакою яскравого обдарування дитини найчастіше є невідповідність розвитку інтелекту нормі (тобто рівню розумового розвитку дітей їх віку), випередження віку, пришвидшений розвиток особистості. Н.Лейтес підкреслює, що “в міру сходження дитини по вікових “щаблях” відбувається якісно нове і в деякій мірі однобічне посилення можливостей розвитку, яке веде до загального піднесення творчих сил” [7, с.142]. Учений також вирізняє характерні риси “видатних” дітей, серед яких: підвищена схильність до розумової діяльності, її висока продуктивність, здатність до максимальної концентрації і інтелектуальних операцій, швидкість процесу мислення, можливість аналізу і узагальнення. “Маленькі генії”, на його думку, відрізняються чіткими оцінками в судженнях, здатністю класифікувати, виділяти й обирати головне, вірою у самодостатність власної ерудованості та способу висловлювання думок.

Досліджуючи творчий шлях відомих учених, які працювали в різних галузях науки, а також філософів та митців, Н.Гончаренко у своїй монографії “Геній в мистецтві і науці” [4] подає власну версію їх психологічного портрета в ранньому юнацтві. Крім вищеназваних рис, виділяється також широка ерудиція, феноменальна пам’ять, самоконтроль, цілеспрямованість, висока енергійність та індивідуалізм. Цікаві

статистичні спостереження стосуються ранньої творчої діяльності та професійної орієнтації. Підсумовуючи досвід багатьох зарубіжних психологів, автор стверджує, що серед видатних людей з ранніми проявами унікальних можливостей переважають композитори, поети та математики. “Серед тисячі відомих історії видатних особистостей 61,3% були музикантами і лише 10% – вчені, філософи, юристи...” [4, с.150].

Надзвичайно близькою до обраної теми дослідження виявилась стаття А.Аронова “Ранній композиторський старт і дотичні питання” [1], де автор аналізує творчі біографії 54 видатних діячів світової культури і, використовуючи іншу методiku, приходить до подібних з нами висновків стосовно факторів, що спричиняють надзвичайно яскравий ранній розквіт природного творчого потенціалу (крім спадковості, це – моральна й матеріальна підтримка з боку батьків в будь-яких творчих починаннях, неоціненна роль матері, мудрих наставників, важливе значення культурного середовища, в якому виховується обдарована дитина). Аронов цілком слушно виділяє ще один фактор – фактор випадковості, коли йдеться про сильні емоційні враження або події, після яких відбувається інтенсивний потяг до творчості. Отже, вчений розглядає можливості раннього дитинства в історико-педагогічній ретроспективі, оптимальні умови для його повної реалізації у юному віці, наводить чимало фактичних підтверджень своїм рефлексіям.

Тоні Мейснер у книзі “Вундеркінди: реалізовані і нереалізовані здібності” [10] розглядає феномен ранньої дитячої обдарованості, розмірковує щодо причин появи багатьох легенд і міфів про “диво-дітей” і наводить чимало вражаючих випадків з їх життя. На сторінках свого дослідження американський психолог аналізує його прояви у різних сферах: музиці, математиці, шахах, лінгвістиці, художньому мистецтві, а також наводить приклади патологічних випадків геніальності і способи раннього діагностування міри обдарованості дитини. На думку автора, “більшість вундеркіндів не стільки продукт передчасного дозрівання організму, скільки результат раннього розвитку вроджених здібностей у сприятливих умовах [...] проте, без спадкових передумов, генетичної команди ранній розвиток інтелекту неможливий” [10, с.20]. Аж ніяк не применшуючи значення цієї праці, слід усе ж зазначити її хибні риси. Найбільш серйозним прорахунком з боку автора, на нашу думку, є відсутність посилань на спеціалізовану літературу, а також надто побіжний, поверхневий огляд кожної конкретної галузі знань в зв’язку з широким колом наукових зацікавлень автора.

Велике наукове зацікавлення у царині психологічної природи музичних здібностей викликають роботи доктора мистецтвознавства Діни Кірнарської [16]. У поле нашої уваги потрапили статті різних років видання, присвячені різним виявам музично-творчого обдарування людини. Дослідниця вибудовує власну теорію обдарованості й підкреслює значення “музично-репродуктивного комплексу”, притаманного вундеркіндам. У нього входять: віртуозні дані, феноменальна пам’ять, здатність до музичного наслідування і копіювання. Розглядаючи імпровізацію як ключ до творчості, вона доводить, що виконавське мистецтво і процес творення музики композитором мають спільне коріння.

Цікаві спостереження з приводу впливу навчання на розвиток творчих здібностей висловлюють відомі російські вчені О.Лук і А.Лазурський. Так, останній стверджує: “Виховання і навчання, у широкому сенсі цих слів, є ні чим іншим, ніж те, без чого жодні, навіть видатні задатки не сформуються у здібності, а пізніше – у талант” [9, с.13]. Погоджуючись із ним, О.Лук висловлює думку, що “задатки творчих здібностей притаманні будь-якій людині, будь-якій нормальній дитині, проте самі здібності не даються у готовому вигляді з моменту народження, а є результатом цілеспрямованого розвитку. Вони формуються і досягають того чи іншого рівня за умов активного включення людини у чітко

визначену діяльність, яка на перших етапах її шляху є переважно навчальною” [9, с.47]. Розвиток здібностей потребує насамперед наполегливості, сильної волі та любові до праці.

Спостереження за дітьми з раннім розвитком здібностей дають важливий матеріал до проблеми вивчення таланту і його спадковості. Так, використовуючи соціологічні методи, відомий англійський учений Ф.Гальтон у своїй праці “Спадковість таланту: закони і наслідки” [3] обґрунтував власну психогенетичну теорію. Він дійшов висновку, що “здібності високого рівня (талант, геній) передаються з покоління в покоління, а рівень обдарованості в родині має тенденцію до рівномірного підвищення, і, досягаючи свого апогею, починає знижуватись у наступних поколіннях, послаблюючись і, навіть, згасаючи” [3, с.145]. Свої дослідження у цьому напрямку здійснює Л.Рудкевич, підкреслюючи, що „геніальність являє собою складну комбінацію спадкових ознак, тому збереження цілісності цієї комбінації в процесі передачі нащадкам є малоімовірним, як і її випадкове утворення в генеалогічному апараті нового організму” [13, с.216].

Відома книга німецького психіатра і психолога Е.Кречмера “Геніальні люди” [6] створена на основі великої кількості історико-біографічного матеріалу, що відноситься до творчості видатних людей, а також патографічної літератури і спеціальних досліджень. Автор розглядає спільні фактори, які впливають на джерела й механізми геніальності: спадковість, культурне середовище, соціальне оточення, етнічне походження, психологічні відхилення (“геній” і “безумство”), стать, сексуальний розвиток, географічне місце народження тощо. Як і Гальтон, Кречмер робить висновок, що “талановитий рід є запорукою виникнення генія, проте він з’являється лише у тій точці спадкового ланцюжка, де високорозвинутий рід починає вироджуватись” [6, с.29]. Цікавими видаються його роздуми щодо унікальності проявів жіночої геніальності, паралелей між геніальністю і божевіллям (у своєму дослідженні виступає опонентом піонеру у цій галузі італійському психіатру, засновнику антропологічного напрямку у криміналістиці Ч.Ломброзо, який у 1863 році написав свою ґрунтовну працю “Геніальність і божевілля”) тощо.

Ще одним надзвичайно цікавим джерелом інформації у цій сфері є дослідження російського генетика і психолога В.П.Ефроїмсона “Загадка геніальності” [15], в якій автор розмірковує над питаннями сутності цього феномену, його ранніми віковими проявами, роллю матері у вихованні геніїв, а також окреслює ряд спадкових хвороб видатних особистостей. Серед них: подагра, “синдром Марфана або Авраама Лінкольна”, “синдром Морріса або Жанни Д’арк”, гіпоманіакальна депресія. Учений підкреслює важливість дослідження дитячо-підліткового етапу біографій геніїв, який і по сьогодні залишається недостатньо вивченим. Але в тих випадках, коли він усе ж є висвітленим, авторами наголошується, що саме цей період життя проходив в умовах, винятково сприятливих для розвитку генія.

Отже, аналізуючи результати спостережень видатних психологів із приводу широкого кола дотичних до проблеми формування творчої особистості питань, можна дійти висновку, що сучасна наука виділяє дві теорії розвитку таланту: перша віддає перевагу ролі генетичної спадковості, а друга підкреслює позитивний вплив середовища на розвиток закладених природою здібностей. На думку більшості вчених, праці яких були актуалізовані в ході даної статті, першорядним усе ж є генетична зумовленість. Прихильники другого підходу, з якими ми цілком солідарні, не відкидаючи її важливе значення, виділяють цілий ряд інших факторів, що сприяють стрімкому розвитку особистості, впливають на ранній творчий старт і блискучий прояв здібностей, які мають усі шанси реалізуватись і перетворитись у найвищу ступінь музично-творчого обдарування, що уособлює у собі талант композитора.

Розглядаючи процес формування творчої особистості як філософсько-психологічну проблему, ми намагались підкреслити принципову важливість поглибленого вивчення

раннього дитячо-юнацького періоду біографій тих композиторів, чий ранній старт виявився унікальним явищем в історії музичного мистецтва. Ці дослідження сприяють більш цілісному баченню еволюційної лінії композиторської самосвідомості, виявляють складну природу взаємодії стильових та позастильових факторів їх мистецького становлення.

1. Аронов А.А. "Ранний старт" в творчестве и порождаемые им вопросы // Ярославский педагогический вестник. – 2003. – №4 (37). – С. 5 – 10.
2. Выготский Л.С. Детская психология / Ред. Д. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984. – Т. IV. – 423 с.
3. Гальтон Ф. Наследственность таланта: законы и последствия. – М.: Мысль, 1996. – 270 с.
4. Гончаренко Н.В. Гений в искусстве и науке. – М.: Искусство, 1991. – 432 с.
5. Кон И. Психология ранней юности: Книга для учителя. – М., 1989. – 255 с. – (Психология и наука – школе).
6. Кречмер Э. Гениальные люди / Пер с нем. Г.Б.Ноткина. – М.: Академ. проект, 1999.
7. Лейтес Н. С. Одарённые дети // Психология и психофизиология индивидуальных различий. – М.: МГУ. 1982. – С. 141 – 150.
8. Ліфарьова Н.В. Психологія особистості: Навч. посіб. – К.: Центр навч. літ-ри, 2003. – 204 с.
9. Лук А.Н. Психология творчества. – М.: Наука, 1978. – 127 с.
10. Мейснер Тони. Вундеркинды: реализованные и нереализованные способности / Пер. с нем. Г. Рыбаковой. – М.: Крон-Пресс, 1998. – 359 с.
11. Моргун В., Ткачёва М. Проблема периодизации личности в психологии. – М.: МГУ им. Ломоносова, 1981. – 80 с.
12. Обухова Л.Ф. Концепция Жана Пиаже: За и против. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 191 с.
13. Рудкевич Л. Талант: психология и становление // Социальная психология личности. – Л.: Знание, 1974. – С. 207 – 222.
14. Тутуджанян О.М. Психологическая концепция Анри Валлона. – Ереван: Айастан, 1966. – 196 с.
15. Эфроимсон В.П. Загадка гениальности. – М.: Знание, 1991. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер.: Культура и религия. – №1). – 64 с.
16. Кирнарская Д. О вундеркинда // www.composers.ru/?module=arsnova&page=article&lang=rus&article_id=44

The article itself is the experience of establishing of the intersubject links of psychology and musical knowledge in the process of learning of the problem of a composer's creative personality. The material is based on the analyses of some literary sources elucidating the question concerning the themes chosen. Taking into consideration scientific observations of the leading specialists in the sphere of age and creative psychology favour its deeper understanding in the approach to the process of formation of an artist's individuality, investigation of typology of the early creative periods and composer's „starts”.

Key-words: *age psychology, geniusness, children's gift, composer-prodigy, early start in the creative work, heredity and surrounding.*

УДК 78.071.1: 78.01

ББК 85.32; 88.454

Тетяна Кіреєва

СОЦІОЕСТЕТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ВИДАТНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Сучасні дослідження творчої спадщини видатних українських композиторів, вироблення нових підходів до аналізу їх творчості для більш глибокого розуміння специфіки індивідуальних стилів у контексті української культури кінця ХХ – початку ХХІ століття, а також відтворення концепції їх особистостей стають актуальними проблемами в соціологічному й естетичному напрямку наукової діяльності музикознавців України. У творчості особистості об'єднуються рушійні сили нових